

BEVEZETÉS

Az ipari munkásság történetének, életmódjának, mentalitásának kutatása mostoha területnek számít mind a néprajz/antropológia¹, mind a történettudomány esetében. Kolozsvári viszonylatban különösen igaz ez, de ha a teljes magyar vagy román nyelvű tudományos eredményeket vesszük szemügyre, akkor sem állíthatjuk, hogy a téma valamirevaló népszerűségnek örvendene, vagy valamilyen mértékben megközelítené a nyugat-európai tudományos kutatás eredményeit.

Ami a néprajztudományt illeti, a kutatás tárgyát – vagyis a nép fogalmát – igen hosszú ideig csupán a parasztságra vetítették rá, a helyszínt pedig többnyire csak a falu jelentette. A városi életforma és mentalitás annyiban volt érdekes, amennyiben a falusi élet ellentétéként volt jelen, vagy olyan központként, aminek számba veendő hatása volt a falvakra. Ha mégis a város jelentette a kutatás helyszínét, akkor többnyire a faluról származó rétegek (pl. cselédség), a városok perifériáin élő falusias életformát képviselő lakosság, és kisebb mértékben a polgárság, valamint a kézműves lakosság érdekelte a kutatót. Természetesen mindez annak is a függvénye, hogy a tulajdonképpeni nagyipari munkásság, azaz az önmagát meghatározó módon ipari egységekben végzett bér munkából fenntartó társadalmi réteg a 19. század második felében jelent meg, és igazán számottevő jelenséggé csak a 20. században vált. Az egy évszázadnyi jelenlét mégiscsak elegendő időtávot jelent a minimálisnál nagyobb mértékű szakmai eredmények publikálására.²

A történettudomány európai eredményeit mélyen befolyásolta a szocializmus öt évtizede, amikor az ipari munkásság a társadalom alapvető alkotóelemeként került forgalomba a társadalmi diskurzusban, a mindennapok mindenhol jelenlévő társadalmi tényeként (vö. Paládi-Kovács 2007: 7–8). Az említett időszakban a témába vágó történelmi munkák inkább ideológiai propagandaanyagként jelentek meg, mintsem tudományos eredményekként. Kétségtelenül voltak használható és hasznosítható termékei, hiszen az akkori rendszer prioritásként kezelte a munkásság történetének témakörét, különös tekintettel a munkásmozgalmakra, sztrájkokra, de mindez rendre feloldódott a párt egységes történelmében. Az esetleges és elővigyázattal hasznosítható adatok mellett ugyancsak sok

¹ Hofer Tamás nyomán e két diszciplínát együttesen tárgyalom, a kettő közötti viszonyulásokat nem tekintem problematikus átlépéseknek, hanem történeti jelenségeknek, melyek adott kutatási témák, problémák mentén nyilvánultak és nyilvánulnak meg, a tudományos eredményesség céljával (vö. Hofer 2009).

² Hogy mennyire a klasszikus értelemben vett néprajz fogalma rögzült a köztudatban, azt nemcsak a szakmán kívüliek attitűdje erősíti meg, hanem sokszor a szakma képviselői is. Sosem gondoltam volna, hogy ezt „saját bőrömnön” fogom megtapasztalni, de mégis így történt, mégpedig egy semmitmondónak tűnő hétköznapi kommunikációs helyzetben. A hatása annál is inkább sokkoló volt számomra. Könyvtározás, vagyis folyóiratok böngészése közben találkoztam a szakma olyan képviselőjével, aki minden bizonnyal *néprajzkutató*ként definiálja önmagát, és aki aziránt érdeklődött, hogy milyen újságokat nézek át, valamint mi a kutatási témám. A kolozsvári ipari munkásság említésére a következő választ kaptam (a 2010-es esztendőben): „És ez mitől néprajz?”.

mindent árul el ezeknek a munkáknak a beszédmódja, a többnyire nyíltan kimondott célja. A korabeli kényszerhelyzet miatt a rendszerváltás után a munkásság nem számított túl vonzó kutatási terepnek, bizonyára még nem teremtődött meg a megfelelő időbeli távolság ahhoz, hogy csupán tudományos igénnyel kerüljön terítékre. Az utóbbi években viszont egyre gazdagabb román és angol nyelvű anyag látott napvilágot a romániai helyzettel kapcsolatosan, román kiadók egész sorozatokat szenteltek a kommunizmus korának, dokumentum- és tanulmánykötetek születtek, amelyek ugyan nem a munkásságra fókuszálnak, de gazdag háttéranyagot jelentenek mindenféle szempontból. És felbukkanak rövidebb lélegzetű írások az ipari munkásság mindennapjairól, megmozdulásairól, állítólagos szerepeiről az állam keretében.

Habár egy olyan témával foglalkozom, amelyről nem sokat írtak, messze áll tőlem az, hogy hiánypótlónak, úttörőnek vagy bármilyen más hasonló jellegűnek tekintsem munkámat. Nem annak indult, és végső célja sem ennek megfelelően alakult. Inkább arról van szó, hogy rendkívül érdekessé vált számomra egy adott jelenség, és pedig a munkásklubok jelenléte a kolozsvári térben és emlékezetben. Mivel a klubok igen szorosan kötődtek a szakszervezetekhez, ez utóbbiak, majd a teljes ipari munkásság kérdése vált érdeklődésem középpontjává. Szakmai képzésem folytán az etnográfia szempontjából közelítettem a témához, egy első körben a szövegek, vagyis élettörténetek felgyűjtésével tudtam meg egyre többet a klubokról. A szövegvizsgálat, általánosan véve a narratológia határozta meg ennek a fázisnak a módszertanát és elméletét. Később a narratológiát egyre tágabb értelemben határoztam meg és hasznosítottam, de még így is könnyen érzékelhető volt, hogy a kutatott jelenségnek csupán egyik oldalát fedtem fel. Ugyan ez volt az a rész, amely leginkább érdekelt, és amely számomra a csoportkulturális jelleget jelentette, hiányzott a történeti háttér, a „hivatalos” verzió, vagyis általában véve a munkásklub rendeltetése, kiosztott szerepe, kialakulásának eredői, folyamata és történeti-társadalmi kontextusa. Ennek megfelelően egyre több fajta forrással szembesültem, különböző diskurzusokat térképeztem fel, majd konfrontáltattam őket. Nem vagyok viszont sem a történettudomány, sem a zszurnalisztika, sem pedig az irodalomtudomány szakembere, így ahelyett, hogy megközelítésemet interdiszciplinárisnak nevezném, azt állítom, hogy olyan néprajzkutatóként járok körül egy jelenséget, aki többféle forrást használ elemzése során, ami végül is a forráskritika szempontjából sem megvetendő dolog. Kezdeti megfigyeléseim és következtetésemek ekként még inkább érvényt szereznek, maga a vizsgált jelenség tágabb kontextusba helyeződik, számos részleme pedig bővebb magyarázatot nyer.

Már néprajz szakos diákként felkeltette érdeklődésemet néhány olyan megnevezés, amely az idősebb kolozsvári magyar lakosság használatában általánosan jelen volt és van, nemcsak a mindennapi kommunikációban, hanem például a rádióadásokban vagy az írott sajtóban is. Nem túl gyakran, de elő-előbukkantak olyan megnevezések, amelyeket – kolozsváriként – jómagam is hallottam szüleimtől: a *fások*, *bőrösök*, *vasasok*, valamint ritkábban a *Viktória-klub*. Nyilvánvaló volt, hogy munkásklubokra utaltak ezek a terminusok, de a használatban helyszíneket jelöltek meg, amelyeknek a múltjuk miatt maradt meg az elnevezésük. A fásoknál nyugdíjasok találkoznak saját klubjukban, a va-

sasok épülete a *CFR-klub* nevet viseli, városi közigazgatásban van, nagytermét sokféle rendezvény szervezésére használják terembér fejében, a Viktória-klub pedig egy hatalmas bérpalota része, termét ma már nem használják közösségi események helyszínéül, a bőrsők otthona pedig már nem is létezik, mivel az épületet az 1980-as évek elején lebontották. Meglepő, hogy az említett klubok már három vagy négy évtizede nem működnek oly módon, mint aminek megnevezéseiket köszönhetik, és virágkorukat az 1950-es és az 1960-as években éltek. Közismert elnevezésük ugyanis a fiatalok szórakozási alkalmait takarta, pontosabban a hétfégi táncalkalmakat. Nyilvánvaló, hogy az elnevezések a szakmát, azt az iparágat jelölik, amely a fiatalokat foglalkoztatta. A név először az illető szakmában dolgozó munkások otthonát, szakszervezeti székhelyét, épületét jelölte, majd a szórakozási formák térnyerése folytán egyrészt magát az épületet, másrészt egyre inkább az ifjúsági találkozásokat, szórakozás általi csoportosulásokat, és ezáltal egy olyan szubkulturális jelenséget, amely identifikációs lehetőségeket hordozott magában.

Adott egy olyan történeti jelenség, amely leginkább napjainkban talál párhuzamokra: az akkori fások és társaik a mai diszkók és különböző műfajú zenékre szakosodott klubok fiataljaihoz hasonlóak. Van viszont egy jelentős különbség: az akkoriak szakmai foglalkoztatás szerint szerveződtek, a mai klubok zenei preferenciák alapján verbuválják tagjaikat. Persze, már a munkásklubok esetében is elég nagy volt az átjárás, de létezett egy „törzsgárda” minden klub esetében, és az is általánosnak volt mondható, hogy a faiparban dolgozók leginkább a fásokhoz, a bőrparban dolgozók leginkább a bőrsökhöz – és így tovább – jártak szórakozni, velük azonosultak. A szakmai identitás sokkal inkább meghatározta fiatalkori csoportidentitásukat is. A rendszeres táncalkalmak a fiataloknak szóltak, számukra talán a legfontosabb szórakozási formákat jelentették, ezáltal egy korcsoport kiemelt jelentőségű csoportosulásairól beszélhetünk. Ugyanakkor generációs jelenségek voltak, mert házasság után már nem illett odajárni. A házasoknak külön bálót rendeztek, többnyire vállalati alapon, de ezek jóval ritkábbak voltak, mint a fiatalok minden hétfégi szórakozási formái.

A fenti sorokban már több olyan fogalmat használtam, amely külön megközelítésmódot feltételez, maga után vonva a források diverzifikálását is. A fiatalok szórakozása, a csoportosulási gyakorlatok a *szubkultúra* elméletét vezetik be a kutatás menetébe, annál is inkább, mivel egy adott társadalmi csoport, a munkásság körébe tartozó ifjacról van szó. Egy adott kultúrához, egy adott generációs csoporthoz való tartozás pedig az *identitás* vizsgálatát is szükségessé teszi. Ha az eddigieket összekapcsoljuk, akkor egy olyan többszemponitú elemzési és értelmezési keretet kapunk, amelynek segítségével összetettebb társadalmi jelenségeket is vizsgálat alá lehet vetni. Például a városi lét egyik szegmensét a maga szűkebb vagy tágabb kontextusában. A város, a maga komplexitásával, egy másik olyan területet jelent, amely kezdetektől fogva felkeltette az érdeklődésemet. Hogyan lehet megragadni egy ennyire sokrétű, sűrű viszonyhálókkal rendelkező, különböző kultúrák összekapcsolódását mutató eklektikus entitást? Mivel az ipari munkásság a városhoz, különösen a nagyvároshoz kötődik, alkalmam lett a kettőt összekapcsolva tárgyalni, vagyis azzal kísérletezni, hogy hogyan is lehet az állandóan változó városi térben

megnyilvánuló kulturális jelenségek egyik szeletét elemezni, szem előtt tartva ennek sokszoros kötődését a lokális térhez és társadalomhoz. Az identitás kérdése nagy hasznomra vált ebben, mert dinamikus, helyzetfüggő jellege lehetővé teszi a sokféle, változékony viszonyok fenntartását és használatát. Ugyancsak hasznos volt a szubkultúra elmélete is, mivel nem szétszabdalt, egymástól elhatárolt kultúrákat határoz meg, hanem egy kultúrán belüli elemek sajátos koncentrációját, olyan szubkulturális tartalmak hosszabb vagy rövidebb idejű létezését, amelyek – számtalan más kulturális tartalmak között, melyek közül egyesekkel kapcsolatban vannak, másokkal nem – csoportkohéziós és identifikációs erővel bírnak.

Maga az elméleti keret és az értelmezési szempontrendszer nem volt előre eltervezve, hanem a kutatás folyamán szélesedett ki egyre inkább, a kezdeti élettörténet-vizsgálat mellett a sokasodó források további szempontokat, a szempontok további elméleti és módszertani támpontokat hoztak elő. Döntő hatása volt viszont a *Szubkultúrák – definíciók és tipológiák* című konferenciának³, amelynek előadásai és vitái segítettek abban, hogy tisztában legyek a jelenség sokszínűségével, a terminológia konzekvens használatával, és nem utolsósorban bátorságot adtak ahhoz, hogy fel merjem vállalni kutatási témám ilyen irányú továbblendítését, egy sajátos csoportkultúra vizsgálatát. Ugyanilyen döntő hatásúnak bizonyult a periodikák áttekintése, mivel a szakszerkezeti sajtó diverzitása, az államilag igazgatott munkássajtó diskurzusa arra hívta fel a figyelmemet, hogy bizonyos szempontból ténylegesen szubkulturális jelenséget vizsgálok, de az érem másik oldala, a munkásklubok hivatalos funkciója sem kerülhető meg egy helytálló értelmezés érdekében.

Végül is dolgozatom menetét az előzőkben említett négy szempontnak, pontosabban négy plusz egy szempontnak a végigvitele adja a különböző forrástípusok anyagán. Ismét meg kell jegyeznem, hogy mindezt nem az interdiszciplinaritásra törekvés vágya határozta meg, hanem a kutatás természetes menete, és az a cél, hogy minél jobban megértsem a munkásklubok működését, funkcióit. A négy szempont tehát az ipari munkásság néprajzi/antropológiai kutatásának tanulságai, a városkutatások eredményei, a szubkultúra elméletének hasznosíthatósága és az identitás egyetemes fogalmának sajátos alkalmazása. A plusz szempontot a narratológia adja, amelyet kissé elkülönítve említek, mivel mind szakmai képzésemre, mind dolgozatom megírásának teljes folyamatára nagy hatással volt. A narratívák kutatása felől érkeztem el jelen munkámhoz, és a narratológia valahogyan minden lépésemet végig kísérte. Az említett szempontrendszer is úgy alakult ki, hogy egyetlen fő narratív vonalat igyekeztem követni, és – habár nem vagyok a szempontokat kitermelő tudományterületek szakembere – azt minél tágabb kontextusba helyezni. Tulajdonképpen a narratív szemlélet minden tudományos területen fontos, hiszen ahhoz, hogy a végtermék, a munka helytálló és meggyőző legyen, a narratív identitásból inspi-

³ A konferencia Kolozsvárt zajlott le, 2006. május 5–6-án, a Kriza János Néprajzi Társaság és a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéke szervezésében. A konferencia előadásai egy tanulmánykötet formájában láttak napvilágot: lásd Jakab–Keszeg 2007.

rálódva egy egységes, következetes narratívába kell foglalni. Így hát bizonyos mértékben mindenki foglalkozik narratológiával és alkalmazza a narratológiát, mindenki narratívát hoz létre. Maga a tudomány is egy (meta)narratíva, és minden egyes szaktudomány törekszik arra, hogy létrehozza a maga önlegitimáló szaknarratíváját. A narratológia mellett az identitás kérdésköre is meghatározta dolgozatom végső formáját. Egyik első szempont volt, amivel dolgoztam, és talán ez okozta a legtöbb fejtörést a munka során. Nem hagytam nyugton egészen addig, amíg saját alkalmazástechnikát nem „gyártottam” hozzá annak érdekében, hogy parttalanságával kezdeni tudjak valamit. Maga a disszertáció is csak olyan lehet, amilyenné a szerző identitása engedi, pontosabban a szakmai identitása határozza meg, hogy egy adott témához hogyan nyúljon, eredményeit milyen logikus, egységes narratívába foglalja bele. Saját szakmai identitásom sem egyszerű, világos képzet szerint épül fel, ezért nem is tehetek mást, mint hogy egy saját(os) munkafolyamatot vigyek véghez, saját felfogást kövessék, tehát munkám sem lehet más, mint identitásom terméke és lenyomata.

Saját narratívámat, saját munkámat igyekeztem szem előtt tartani, csupán ekként érhettem el valamennyire helytálló eredményt. Nem vállalkozhattam négy vagy öt kutatási terület teljes szakirodalmának, minden eredményének az ismeretére és bemutatására. Ez különösen az identitás esetében lehetetlen, hiszen ha az identitásról szóló mindennemű szakirodalmat meg szeretnénk ismerni, több emberöltőnyi időre lenne szükségünk, számolva az állandó tudományos újratermelés jelenségével. Az ipari munkásság néprajzi/antropológiai kutatásával könnyebb a dolgunk, talán a szubkultúrával is, de már a városkutatás újabb hatalmas anyaggal teszi nehezebbé a munkát. Ennek függvényében minden egyes témakörből azokat a munkákat használtam fel, amelyek valóban alkalmazhatónak bizonyultak a munkásklubok kutatása esetében, emellett pedig igyekeztem az alapmunkák, a „klasszikusok” közül is néhányat hasznosítani. Tudom, ez nem mentség, ha olyan szakirodalmi tételt nem ismerek, amelynek fontos hozadéka lehetne kutatásomban, de igyekezni fogok egy következő fázisban ilyen irányban is teljességre törekedni.

Sokkal nagyobb hiányosságnak tartom azt, ha a források terén teszek hibás lépéseket, még akkor is, ha tudom, hogy az összes lehetséges forrás felgyűjtése ugyanolyan emberfeletti munka, mint az identitás szakirodalmának a feltérképezése. Jelenleg eléggé széles skálájú forrásokkal dolgozom, amelyek megannyi diskurzust képviselnek, és a vizsgált jelenség ugyanannyi reprezentációját tárják a kutató elé. Sajnálatos módon, máris egy hiánnyal kell szembenéznem, ugyanis a kutatott jelenség történetisége miatt is oly fontos levéltári forrásokra eddig még nem bukkantam rá. A különböző gyárak, vállalatok gyűjteményeiben nem találtam semmilyen anyagot a klubokkal kapcsolatosan. A szakszervezetek archívumaiban sem sikerült ilyen típusú anyagra bukkanni. Remélhetőleg idővel előkerülnek a munkásklubok dokumentumai is, de sajnos egyes gyűjteményekhez még mindig nem lehet hozzáférni bárkinek. Ennek ellenére a különböző reprezentációk összevetése volt az egyik legizgalmasabb feladat, melynek segítségével a hivatalos állami szféra, a szakmai szféra és a privát szféra egymásra gyakorolt hatására derült fény, valamint az ideológiák, az érdekek és a hétköznapi társadalmi gyakorlatok összefüggéseire.

Elvonatkoztatva a konkrétan meghatározott kutatási tárgytól, azért is volt különösen tanulmányos, mert érthetővé tette a társadalmi jelenségek köznyelvi, hivatalos és tudományos rögzítését. Több esetben maga a kutató, a források feltárója járul hozzá a reprezentációk kitermeléséhez, a reprezentációk pedig megragadhatóvá tesznek jelenségeket, ezáltal jelentést is adnak nekik, valamint manipulálhatóvá teszik ezeket. A reprezentációk elég elvontak ahhoz, hogy ne lehessen egyenlőségelet tenni közéjük és azon dolgok közé, amire vonatkoznak, ugyanakkor eléggé konkrétak is ahhoz, hogy azonosulni lehessen velük.

A források határozták meg a dolgozat struktúráját is. Az első fejezet a már említett szempontokat járja körül, rögzítvén az elméleti és módszertani alapokat. Sorra kerül az ipari munkásság néprajzi/antropológiai kutatása, a városkutatások eredményei, a szubkultúrák kutatása, az identitás elmélete, a narratológia és a forráskritika kérdésköre is. A második fejezet bemutatja a kolozsvári munkásklubok jelenségét, a háttérben húzódó szakszervezeti vonalat, valamint az egésznek az alapját képező kolozsvári ipari munkásság kialakulását és jelenlétét a városban. Óhatatlanul megszületett egy történeti vázlat, a helyi munkásság rövid története, amely – a maga hiányosságaival együtt – alapvetőnek bizonyult a kutatás folyamatában, és annak is biznyságául áll, hogy a történészek számára sem lenne hálátlan téma a munkásság kutatása, és igenis lehetséges és érdemes előítélet- és ideológiamentesen vizsgálni a munkásklubok, szakszervezetek, általában az ipari munkásság problémakörét. A lehető legtöbb forrástípust használok fel ebben a részben, a történelmi és helytörténeti munkák, sajtóanyag összekapcsolásával mutatom be a történeti részt. A harmadik fejezet az etnográfusi terepmunka fő hozadékát képezi, az élettörténetek és egyéb biografikus szövegek segítségével a munkásklubok mint szórakozási helyszínek, közegek jelenségét írom le, ezek szerepét az egyének életében, csoportkultúrájában és identitásában. A negyedik fejezet a munkásklubok reprezentációit vizsgálja a sajtóanyag tükrében: szakszervezeti lapok, üzemi lapok, kolozsvári és országos (bukaresti) munkáslapok, valamint a helybéli napilapok anyaga alapján. Ebben a részben arra törekedtem, hogy bemutassam, milyen mértékben vannak jelen a munkásklubok, és főként milyen formában, értelemben vannak jelen a sajtó hasábjain. Milyen periódusban jelennek meg, hogyan változik megítélésük és használatuk e forrástípus szerint. Az ötödik fejezet ugyanezen kérdésekre keresi a választ a szépirodalmi szövegek esetében. Elsősorban az úgynevezett munkásírók (Nagy István, Herédi Gusztáv, Kovács István stb.) művei érdekeltek, de bármilyen más olyan mű is, amelyikben a kolozsvári munkásság valamilyen formában jelen van (Bálint Tibor, Méhes György, Szilágyi István stb.). Az öt nagyobb fejezet után a következtetésekre kerül sor, majd szakirodalom- és forrásjegyzék zárja a kötetet.

A kötet anyaga végleges formáját többnyire 2010-ben nyerte el, amikor is doktori disszertációként került megvédésre a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Hungarológia Doktori Iskolájának keretében, a Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéken (ma már Intézet). Azóta nem került komolyabb átdolgozásra, ennek megfelelően a legfrissebb szakirodalmat már nem tartalmazza, de úgy gondolom, hogy ez a tény mondanivalójában, eredményeiben, következtetéseiben nem igazán befolyásolta.

A disszertáció irányítója Keszeg Vilmos volt, akinek türelme és szakmai koordonálása nélkül e kötet nem nyerte volna el végső formáját. Az opponensek Gagyai József, Gyáni Gábor és Pozsony Ferenc voltak, akiknek építő jellegű kritikai véleményezése hatalmas segítséget jelentett a szöveg véglegesítésében, és azt is megerősítette, hogy helyénvaló és fontos e témával foglalkozni. Köszönöm önzetlen segítségüket, tanácsaikat. Ugyancsak köszönöm a Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék tanárainak, valamint doktorandusztársaimnak a segítségét, észrevételeit, ötleteit. Külön köszönettel tartozom a kollégáimnak a Kriza János Néprajzi Társaságnál, és nem utolsósorban feleségemnek, családomnak.

A kutatás és a szövegírás munkájának elvégzésében több ízben is támogatást kaptam. A Hungarológia Doktori Iskola ösztöndíjasa voltam 2005 és 2008 között, 2006 és 2009 között pedig több ízben részesültem Domus Hungarica Scientiarum et Artium ösztöndíjban, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Határon Túli Magyar Tudományosságért Ösztöndíjprogram támogatásában. 2007-ben a Román Oktatási és Kutatási Minisztérium Nicolae Titulescu ösztöndíjban részesített. Köszönöm az említett intézmények támogatását, melyek nélkül a doktori disszertáció nem nyerte volna el mostani formáját.

